

ЦИБУЛЬСЬКИЙ Валерій,
канд. іст. наук, доцент кафедри
українознавства Національного
університету водного господарства та
природокористування
tiger52813@meta.ua (м. Рівне)

КИЇВСЬКИЙ ГІДРОМЕЛІОРАТИВНИЙ ІНСТИТУТ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Стаття присвячена історії Київського гідромеліоративного інституту в період німецько-нацистської окупації. Джерельною базою дослідження послуговують, в першу чергу, документи Державних архівів Київської і Рівненської областей. Вони повністю спростовують твердження радянських істориків про евакуацію навчального закладу до Алма-Ати. Адже в Києві залишилась переважна більшість викладачів і багато студентів. Фактично не постраждала і матеріально-технічна база. Це дало змогу відновити спочатку наукову діяльність, коли викладачі працювали над виконанням тем, затверджених представниками Генералкомісаріату. На початку березня 1942 р. розпочалось навчання студентів IV-V курсів, а влітку відбулась вступна кампанія, внаслідок якої було зараховано на перший курс понад 200 чоловік. З 1-го вересня розпочались заняття на усіх курсах. Студенти отримали документи, які захищали їх від вивезення до Німеччини, а також давали можливість отримати продовольчі картки. Студенти старших курсів завершили теоретичний курс навчання, пройшли виробничу практику, отримали теми дипломних проєктів, а після підготовки успішно захистили їх в травні – червні 1943 р.

Автор проаналізував кількісний і якісний склад викладачів інституту. Якщо в листопаді 1941 р. їх було 40 чол., то в липні наступного року – 79 чол., а після об'єднання з інститутом гідрології в травні 1943 р. – 83 чол. Серед викладачів були відомі вчені: Георгій Де-Метц (вперше в Україні ще в 1929 р. надрукував українською мовою “Загальну методичку викладання фізики”),

Олександр Кореняко (співавтор першого в Україні підручника з теорії машин і механізмів), Петро Соколов (відомий спеціаліст в галузі просторових матриць), Микола Тюленєв (фундатор сільськогосподарської меліоративної дослідної справи в Україні), Борис Янкович (організатор першого в Києві рентгенодіагностичного кабінету при хірургічній клініці проф. Волковича).

У лютому 1943 року навчання студентів (за винятком IV і V курсів) припинилося, оскільки один з німецьких військових підрозділів зайняв більшу частину приміщень інституту. Керівництво інституту планувало відновити навчання у березні 1943 р., але цього не сталося. Головними причинами були військові поразки Німеччини та її союзників під Сталінградом та на Курській дузі, а пізніше їх відступ з Києва.

Ключові слова: евакуація, Генералкомісаріат, Київський гідромеліоративний інститут, виробнича практика, Яків Сніцар, дослідна станція.

KYIV HYDROMELIORATION INSTITUTE IN THE PERIOD OF THE NAZI OCCUPATION

The article is devoted to the history of the Kyiv Hydromelioration Institute during the German-Nazi occupation. The source base of the study is, first of all, the documents of the State Archives of Kyiv and Rivne regions. They completely refute the claims of Soviet historians about the evacuation of the Institute to Alma-Ata. After all, the vast majority of teachers and many students remained in Kyiv. In fact, the material and technical base was not damaged. Initially, this made it possible to resume scientific activities, when teachers worked on the implementation of topics approved by the representatives of the Commissariat General. The training of 4-5 year students began in early March 1942, and the admission campaign, as a result of which more than 200 people were enrolled in the first year, took place in the summer. Classes on all courses started on September 1. Students received documents that protected them from being taken to Germany and gave them the opportunity to obtain food stamps. Senior students completed a theoretical course of study, passed an internship, received the topics of diploma projects, and after training successfully defended them in May - June 1943.

The author analyzed the quantitative and qualitative composition of teachers of the institute. There were 40 of them in November 1941, and 79 in July of the following year, and as many as 83 people after merging with the Institute of Hydrology in May 1943. Well-known scientists were among the teachers: Heorhii De-Metts (he published "General Methods of Teaching Physics" in Ukrainian for the first time in Ukraine in 1929), Oleksandr Koreniako (co-author of the first Ukrainian textbook on the theory of machines and mechanisms), Petro Sokolov (well-known specialist in the field of spatial matrices), Mykola Tiuleniev (founder of reclamation research in Ukraine), Borys Yankovych (organizer of the first in Kiev X-ray diagnostic room at the surgical clinic of Professor Volkovych).

The education of students (except for the fourth and fifth year students) ceased in February 1943, as one of the German military units occupied most of the premises

of the institute. The management of the institute planned to resume studies in March 1943, but this did not happen. The main reasons were the military defeats of Germany and its allies near Stalingrad and the Kursk Bulge, and later their retreat from Kiev.

Key words: *evacuation, Commissariat General, Kyiv Hydromelioration Institute, internship, Jakiv Snitsar, research station.*

Київському гідромеліоративному інституту (нині – Національний університет водного господарства та природокористування) у 2020 р. виповнилося 105 років. Початковий період його діяльності від заснування у 1915 році Київського гідромеліоративного сільськогосподарського училища отримав висвітлення в працях Віктора Вергунова [1] і Єви Філіпович [2]. Окремі аспекти, пов'язані із засновниками училища та їх подальшою долею в еміграції після встановлення більшовицької влади в Україні, знайшли відображення в статті Віктора Грома і Валерія Цибульського [3]. Заслужують на увагу “Хроніки” Є. Філіпович, де дуже детально розглянуті різні аспекти діяльності Київського гідромеліоративного інституту (далі – КГМІ) у 1930 і 1931 рр. [4]. Життя і діяльність професорів інституту Миколи Тюленєва і Олексія Шкабари, які знаходилися на окупованій нацистами території, висвітлив В. Вергунов [5].

Вибір теми цього повідомлення зумовлений відсутністю наукових публікацій (за винятком тез, підготовлених у співавторстві В. Громом і В. Цибульським [6], а також статті Інни Гончаренко, яка зробила спробу проаналізувати вступну кампанію 1942 року [7]) про діяльність Київського гідромеліоративного інституту в період нацистської окупації столиці України у 1941–1943 рр. Адже ще донедавна стверджувалося, що усі вищі навчальні заклади міста Києва були евакуйовані у ході наступу німецького війська, зокрема, гідромеліоративний інститут – до Алма-Ати. У радянській історіографії принципово замовчувалася діяльність вищих і середніх закладів освіти в окупованій нацистами Україні. Директор КГМІ Костянтин Семенов у 1948 р. стверджував, що під час “Великой Отечественной войны институт не функционировал и не производил выпусков” [8]. Проте архівні документи, що

раніше знаходилися в секретних фондах і стали доступними для дослідників лише в останні десятиліття, засвідчують зовсім інше.

Враховуючи вище наведене, автор ставить завдання, використовуючи матеріали тогочасної періодичної преси і документи музейного фонду Українського Національного університету водного господарства та природокористування, а також архівів (в першу чергу – Державних архівів Київської і Рівненської областей), дослідити діяльність Київського гідромеліоративного інституту в роки нацистської окупації: якісний та кількісний склад викладачів і студентів, теми наукових розробок та їх виконання, матеріальне забезпечення викладачів і студентів, особливості прийому на навчання, проходження практики і підготовки та захисту дипломних робіт тощо. В той же час слід зауважити, що значна частина документів (накази керівництва інституту і факультетів, протоколи засідань, програми навчання і т.п.) була, швидше всього, знищена при відступі німецьких військ із столиці України восени 1943 року. У зв'язку з цим автору не вдалося дослідити всі аспекти діяльності інституту.

Радянський план евакуації КГМІ у 1941 році не був реалізований. З листа студента, а пізніше аспіранта Йосипа Железняка в оргкомітет інституту відомо, що студентів 5-го курсу повідомили про те, що вони самі мають їхати для продовження навчання до Воронежа або ж до Ташкента. Директор Євдоким Горєцький проінформував автора листа, що Наркомат землеробства поспішно евакуювався і забув про інститут, не виділивши грошей і не давши вказівок, куди переводити студентів [9]. В розмові із завідувачем історії музею НУВГП Євою Філіпович 16 червня 2000 року випускник КГМІ Олександр Подласов розповів, що викладачі і студенти даремно три доби пробули на залізничному вокзалі з усім необхідним для навчального процесу обладнанням і інструментами, сподіваючись на відправлення. Але евакуації так і не відбулось.

На окупованій території залишилися основні кадри професорсько-викладацького складу і значна кількість студентів. В списках викладачів порівняно з довоєнним періодом відсутні лише 4 професори: чл.-кор. АН УРСР

Георгій Сухомел, який був евакуйований до Уфи і очолив відділ гідромеханічних споруд в гідрологічному інституті [10]; Олександр Душечкін, який буде завідувачем кафедри в Казахському сільськогосподарському інституті [11]; Борис Пишкін, якого мобілізували до Червоної армії і який протягом 1941 – 1943 рр. завідував лабораторією науково-дослідного інженерного інституту Червоної армії [12]; Анатолій Огієвський, якого наприкінці червня 1941 року радянські органи держбезпеки заарештували за підозрою у шпигунстві і який знаходився у Новосибірській в'язниці [13].

За архівними матеріалами, у жовтні – листопаді 1941 р. загальна кількість співробітників інституту у Києві становила 40 чол. [14]. Очолював інститут спочатку, так званий, уповноважений Володимир Городиський, який до окупації займав посаду доцента кафедри хімії. Посади уповноважених запроваджувались на перехідний період, в першу чергу для збереження приміщень і обладнання. Зазначимо, що після призначення в грудні 1941 р. директором Якова Сніцара прізвище Городиський зникає в списках співробітників КГМІ до 1945 року.

Євдоким Горецький

Яків Сніцар

Микола Тюленєв

Павло Скобліков

Навчання студентів спочатку не проводилося, але представниками нацистської влади були затверджені наукові теми, над якими працювали вчені інституту під керівництвом професорів Миколи Тюленєва (Сектор осушення), Івана Келля (Енергетичні ресурси вітрів на Україні і їх використання для промисловості та сільського господарства), Сергія Краснітського

(Сільськогосподарське водопостачання), Миколи Товстоліса (Керівник групи зрошування), Івана Гапонова (Рибоводне господарство), Миколи Терпугова (Складання карти водосховищ), Олександра Зеленка (Керівник групи фосфоритів) [15]. Крім того, інститут працював над колективними темами “Осушення земель та регулювання річок для господарського використання меліоративних угідь на Правобережній Україні” та “Осушення та регулювання річок для господарського використання меліоративних угідь на Лівобережній Україні” [16]. Зазначимо, що над більшістю затверджених тем науковці КГМІ працювали і до окупації Києва.

Не зважаючи на бомбардування та артилерійські обстріли міста, майже повністю збереглася матеріально-технічна база навчального закладу. За результатами перевірки, здійсненої за завданням відділу водного господарства Генералкомісаріату, було зроблено висновок про задовільний стан приміщень, навчальних кабінетів, лабораторій і технічної бібліотеки інституту для відновлення занять на усіх курсах і факультетах. Комісія встановила лише необхідність заміни сантехніки в гідротехнічній лабораторії, підключення електроенергії та забезпечення інституту паливом [17]. Реєстрації підлягали дві автомашини (грузова “ГАЗ” і легкова “Пікап”), а також друкарські машинки (“Адлер” – 2, “Ремінгтон” – 1, “Ундервуд” – 1, “Україна” – 1) [18]. Налагоджено було телефонний зв'язок. Інститут отримував бензин для заправки автомашин. Наприклад, лише з 28 жовтня по 15 листопада 1942 року інститут одержав 359 літрів бензину [19].

2-го березня 1942 року розпочалися заняття зі студентами четвертого і п'ятого курсів. Навчання проводилося за планами, затвердженими у 1940-1941 навчальному році, за винятком соціально-економічних дисциплін. Після закінчення теоретичного курсу студентам були видані дипломні завдання і призначені керівники проектів. Дирекція КГМІ намагалася створити необхідні умови для дипломантів. Свідченням цього є прохання до директора заводу “Електромеханік” дозволити студентці V-го курсу Єлизаветі Янчевській відлучатись з роботи три дні на тиждень, що дасть змогу успішно закінчити

навчання [20]. Заслуговує на увагу той факт, що вона, як і її однокурсник Олександр Подласов, були учасниками підпільної організації, яку до арешту у травні 1942 р. очолював студент цього ж інституту Георгій Синіцин. В службовій записці до інституту гідрології і до гідромеліоконтори були прохання дати можливість дипломанту Каленнику Лементарчуку використати матеріали по водному пункту в Сосновці і болоту “Перевід” [21].

Перше засідання кваліфікаційної комісії відбулося 20 травня 1943 року [22]. Дипломанти, які виконали проекти, публічно захистили їх у травні-червні 1943 р. перед комісією із 4-х чоловік за участю рецензентів. До комісії увійшли три викладачі інституту, четвертий – інженер Є. О. Мороз – був запрошений з виробництва [23]. До речі, усі вони були в складі державної кваліфікаційної комісії інституту до нападу нацистської Німеччини.

Таким чином, 33 студенти, які розпочали навчання у 1937-1938 рр., успішно захистили дипломні проекти під час окупації. Документи вказують точні дати захисту дипломів кожним із них. Усім, хто захистився, надавалась відпустка терміном на два тижні. Вони могли відвідати свої родини і владнати необхідні справи. По деяких випускниках є інформація щодо їх працевлаштування. Наприклад, на замовлення Київського інституту палива отримали роботу три випускники, які навчалися на торфомеханічному факультеті і яким присвоїли спеціальність “інженер торф’яної промисловості” [24].

Заслуговує на увагу службова записка до Комітету у справах Вищих шкіл від Павла Скоблікова, який був призначений директором КГМІ після повернення радянської влади. У ній висловлено прохання надати пояснення щодо законності присвоєння тим 33-м випускникам звання інженера відповідної кваліфікації та дозволу видачі їм дипломів [25].

Стосовно молодших курсів відомо, що на початку 1942 року з'явилися оголошення про набір студентів на перший курс навчання. Зокрема, одне з таких повідомлень було опубліковане у газеті „Волинь“, що за редакцією Уласа Самчука виходила у Рівному. Автор публікації „Їдьмо на студії до Києва“

В. Саганський наголошував, що керівництво інституту „радо приймає студентів і з Західних областей України, як на вищі, так і на нижчі курси“ [26].

У серпні 1942 року пройшов набір студентів на перший курс 3-х факультетів: гідромеліоративного, агроеліоративного і торфомеханічного. Серед абітурієнтів були й представники Рівненщини (Бабин, Басів Кут, Бронники, Клевань, Рівне та ін.), переважно випускники Рівненської гімназії [27]. Абітурієнти в автобіографіях наголошували на фактах, які б могли посприяти їм при вступі. Наприклад, киянка Ірина Нікітіна написала, що вона протягом всього навчання у школі була відмінницею, але в комсомол не вступала. Вступник Юрій Козачук зазначив, що його батька органи НКВС заарештували в 1935 році, а його самого вислали разом із тіткою до Сибіру, де він перебував більше двох років. Раїса Бондаренко написала про арешт батька в середині 30-х рр. в м. Ніжині за контрреволюційні дії ще в 1918 році.

Щодо результатів складання вступних екзаменів, то певною мірою вони висвітлені в публікації І. Гончаренко. Вона прийшла до висновку про дуже погану підготовку абітурієнтів і відповідно низький рівень знань під час іспитів. Але, по-перше вона використала не всі документи, які є в Державному архіві Київської області. По-друге, з її статті можна зробити висновок, що всього вступників було 57, але більше 20 з них не склали успішно іспити [28]. За нашими ж підрахунками на першому курсі навчалось 206 студентів [29]. Всі вони отримали студентські квитки, які захищали їх від примусових робіт і вивезення до Німеччини.

З 1 вересня 1942 року розпочалося навчання на всіх курсах інституту. Не вистачало деяких підручників, а також приладів. У зв'язку з цим Я. Сніцар звернувся до інших вищих навчальних закладів міста, зокрема до керівників сільськогосподарського і педагогічного інститутів, з проханням позичити для бібліотеки КГМІ підручники, зокрема “Задачник з фізики” Вальтера, Кондратьєва та Харитонова. З міського “Комітету допомоги” безкоштовно було отримано епідіаскоп, два мікроскопи, етомологічні та інші колекції, необхідні для проведення лабораторно-практичних робіт [30].

За службовими записками до Генералкомісаріату (відділ водного господарства) і Штадткомісаріату (відділ харчування) загальна кількість студентів у жовтні 1942 року становила 369 чол. [31]. Для визначення як загальної кількості студентів, так і на кожному курсі, надзвичайно цінною є інформація про користування ними інститутською їдальнею. Таких на першому курсі було 135, на другому – 38, на третьому – 41, на четвертому – 30, на п'ятому – 20 студентів [32].

Принагідно зауважимо, що харчування у їдальні було відносно дешевим, оскільки продукти закуплялися за офіційними цінами. Також частина студентів забезпечувалася безкоштовними талонами на обід. Наприклад, у лютому 1943 р. такі талони отримали 46, а у травні 40 студентів [33]. Студенти мали можливість провідати своїх батьків незалежно від місця їх проживання. Лише протягом жовтня – листопада 1942 р. 10 студентів з Рівненщини отримали “Відпускні свідоцтва” для поїздки додому терміном від трьох до семи днів [34]. На прохання керівництва інституту студенти отримували квитки на перегляд вистав і кінофільмів. Наприклад, лише в лютому 1943 року вони відвідали такі кінотеатри як “Ліра”, “Люкс”, “Оріон”. В березні цього ж року слухачі інституту позачергово отримали квитки на виставу “Серце королеви” [35].

Виробничу практику студенти проходили в різних установах: науково-дослідних болотних станціях, закладах комунальної служби, заводах і фабриках, наукових інститутах (останніх у Києві налічувалося 17). Науково-дослідні станції з першого січня 1942 р. знаходилися в підпорядкуванні КГМІ, а куратором був проф. Микола Тюленев. На місцях керували директори, призначені керівництвом інституту і які отримували документи на право проїзду. Про обстановку на станціях, науково-дослідну роботу існує детальна інформація в публікаціях Юрія Довгорука і Галини Комликової [36]. Додамо лише, що інститут отримав “Охоронну грамоту” від 3 березня 1942 р. за підписом генералкомісара відділу IV-С про приєднання до КГМІ трьох дослідних станцій по культурі боліт. Серед них Супійська (Переяславський р-н, Київська округа), Сульська (Талалаївський р-н, Сумська округа), Буровська

(Тупичевський р-н, Чернігівська округа). В “Охоронній грамоті” зазначалось, що інститут зі всіма дослідними станціями знаходиться під керівництвом Генералкомісаріату і “працює на користь відбудови України” [37]. А тому дослідні станції потрібно рішуче захищати від будь-яких захоплень.

Відомо, що кілька п’ятикурсників пройшли практику з першого липня по перше вересня 1942 року на Київському водоканалі. П’ятеро студентів гідромеліоративного факультету отримали довідку для проходження виробничої практики з 1 квітня по 1 листопада 1943 року на Супійській дослідній станції [38]. Керівництво КГМІ просило представників установ, куди направляли студентів, ознайомити їх по можливості зі всіма видами робіт, а також допомогти у виконанні затверджених тем. Після закінчення студенти готували технічний звіт і отримували характеристику з місця на кожного про якість і розмір роботи.

У зв’язку з приймальною кампанією збільшилася кількість викладачів і співробітників інституту. На 15 липня 1942 року налічувалося 79 працівників [39]. Серед них з’явилися відомі науковці: Олександр Кореняко (співавтор першого в Україні підручника з теорії машин і механізмів), Петро Соколов (відомий спеціаліст в галузі просторових матриць), Борис Янкович (організатор першого в Києві рентгенодіагностичного кабінету ще в 1914 р. при хірургічній клініці проф. Волковича). Адміністрація інституту займалася пошуком викладачів і рекомендувала їх на ту чи іншу посаду, але остаточне рішення приймали представники німецьких органів влади. Наприклад, кандидатуру доктора фізико-математичних наук, проф. С. П. Слесаревського в Генералкомісаріаті не затвердили і керівництво інституту запропонувало на посаду завідувача кафедри фізики проф. Г.Г. Де-Метца, який вперше в Україні ще у 1929 р. надрукував українською мовою “Загальну методикку викладання фізики” і якого за радянських часів звинувачували у “недостатньому застосуванні у роботі марксистсько-ленінської методології” [40]. З якої причини відмовили першому, нам з’ясувати не вдалося. Адже за професійними критеріями він в науково-педагогічному оточенні котувався досить високо.

Можемо лише висловити припущення, що в Генералкомісаріаті його вважали недостатньо благонадійним. Проф. Леоніда Цеслінського, який працював викладачем гідротехнічного сільськогосподарського училища від самого початку його створення і якого було вислано у 1930 р. за межі України як політично неблагонадійного, запросили для викладання геодезії. Яким чином його вдалося знайти і надіслати повідомлення, нам невідомо. Адже професор мешкав в м.Знам'янці (нині Кіровоградська обл.)

Георгій Де-Метц

Микола Терпугов

Борис Пишкін

Олександр Душечкін

Співробітники КГМІ одержали трудові книжки і були застраховані, вносячи щомісячно внески в розмірі 3 % від зарплати. Збережені документи відтворюють матеріальне становище працівників інституту. Професор отримував 1500 крб. місячної платні, доцент – 1200, друкарка – 300 (але якщо вона входила в наукову групу, котра працювала над виконанням завдання німецького керівництва, то ще 900 крб.), прибиральниця і двірник – по 150 крб. [41]. Потрібно підкреслити, що частина викладачів (в першу чергу представники професури) працювали ще в інших наукових установах і навчальних закладах. Наприклад, проф. Терпугов працював в інституті гідрології на посаді директора. Проф. Персидський окрім КГМІ займав посаду наукового співробітника інституту захисту рослин і старшого наукового

співробітника інституту ботаніки. Проф. Зеленко працював в інституті геології на посаді старшого наукового співробітника.

Працівники КГМІ мали можливість отримувати продукти харчування, одяг, взуття за офіційно встановленими, а не базарними цінами, що були у кілька разів вищими і постійно зростали. Наприклад, влітку 1942 р. 1 кг хліба у державній торгівлі коштував 1,7 крб., а на базарі – 100 крб.; 1 яйце – 80 коп. і 8 крб. відповідно; 1 літр молока – 1,2 крб. і 40 крб.; 1 літр соняшникової олії – 14,5 і 280 крб. [42]. А вже у березні 1943 р. на базарах Києва 1 кг хліба коштував 400 крб., 1 кг сала – 6000 крб. [43]. Викладачі також отримували мило, шампунь та інші косметичні вироби.

Співробітники інституту отримували за замовленнями не лише хліб, борошно, яйця, м'ясо, рибу, молочні продукти, овочі, але навіть каву та алкогольні напої. Наприклад, 30 вересня 1942 р. інститут отримав 200 кг кавунів, 100 кг моркви, 200 кг червоних буряків, 200 кг капусти ; 25 листопада цього ж року – 30 кг кави; 3 грудня – 200 кг сиру; 21 червня 1943 р. – 4000 кг картоплі; 30 червня – 90 літрів пива, 5 липня – 350 яєць тощо [44]. В службових записках до Генералкомісаріату директор КГМІ неодноразово наголошував, що його заклад працює за завданням німецького головного командування над питаннями меліорації, водопостачання, гідротехніки. Тому “забезпечення співробітників харчуванням дасть змогу прискорити виконання дорученого нам завдання” [45]. Подібна аргументація зустрічається в багатьох випадках і спрацьовує на користь інституту.

Окрім того, всі бажаючі навесні 1942 року отримали земельні ділянки на хуторах Отрадне і Дехтяри. На прохання керівництва КГМІ згідно розпорядження Київської міської управи земля, по-перше, закріплювалася на 5 років за інститутом; по друге, заплановано було виділення додаткової площі на випадок збільшення бажаючих отримати земельну ділянку. Крім того, співробітники інституту забезпечувалися посівними матеріалами з насінневого фонду. Так, документ від 12.03.1942 містить 19 видів насіння (моркви, буряка столового і цукрового, капусти зимової і літньої і т.д.) [46]. Наприкінці літа

цього ж року директор КГМІ в службовій записці до голови міської управи просив замінити натуральний податок з городів грошовим. Аргументація була наступна: а) посівний матеріал було одержано з великим запізненням; б) через брак коней й механічних засобів оранка проводилася неякісно; в) співробітники інституту мали можливість працювати на городах лише півдня по суботах і по неділях; г) ґрунт на ділянках глинистий і важкий для обробітку; д) співробітники мешкають далеко від городів і багато часу витрачають на дорогу. У відповідь керівник відділу водного господарства IV-С Генералкомісаріату Лукас наклав резолюцію: “Прохання про заміну натурального податку вважаю доцільним, тому прошу клопотання інституту задовольнити” [47].

Важливою була проблема опалення житла. Оскільки централізоване опалення в місті не діяло, потрібні були пічки, дрова і вугілля. Працівників інституту забезпечили залізними пічками в кількості 32 штук [48]. Викликає інтерес службова записка до керівника паливного відділу Київської міської управи від 22.06.42 р., де директор інституту просить виділити по 1,5 м³ дров на кожну людину. В цій записці Я. Сніцар наголошує, що гідромеліоративний інститут підлягає безпосередньо Генералкомісаріату і виконує важливе завдання наукового характеру, а також є «єдиним вищим технічним учбовим закладом м. Києва, де відбувається навчання студентів» [49]. В приміщеннях КГМІ було парове опалення, яке також потребувало палива. Згідно доручення від 13.01.43 р. інститут отримав з Дарницької торфорозробки 15 тон торфу [50].

Представники Генералкомісаріату розуміли роль КГМІ у виконанні важливих завдань. Саме тому вони змушені були забезпечувати порівняно сприятливі умови життя і діяльності співробітників інституту. Сприяла цьому і позиція райхсміністра Альфреда Розенберга, який намагався максимально використати людський потенціал України на користь Німеччини і нерідко критично оцінював дії райхскомісара Еріка Коха. У відповідь на указ останнього від 24 жовтня 1942 р. [51], який забороняв діяльність не лише вищих навчальних закладів, але й усіх шкіл, окрім чотирьохкласних народних,

А. Розенберг висловив свою позицію. Він писав: «Я ніяк не можу погодитися з тим, що цей указ є політичною необхідністю. Більше того, систематичне професійне навчання, керівництво цим процесом і раціональне використання людських ресурсів з точки зору потреб фронту і батьківщини – є найпершою політичною необхідністю» [52]. Складається враження, що керівництву Київської округи більше імпонувала саме позиція Розенберга. Цим намагалися скористатись представники дирекції КГМІ. Їм навіть вдалося визволити кількох військовополонених. Серед них був доцент Тімірязівської сільськогосподарської академії А.М. Грецов, який після звільнення з полону працював в інституті і отримав як грошову допомогу, так і забезпечення речами першої необхідності [53]. Інший військовополонений І.Є. Рубін завершив навчання і успішно захистив диплом наприкінці травня 1943 р.

Вражає те, як в інституті турбувалися про працівників і членів їхніх родин в умовах німецької окупації, коли життя кожної людини було під загрозою. Адже якщо в Києві до II Світової війни проживало майже 850 тис. населення, то перед захопленням міста нацистами – близько 400 тис., а перед поверненням радянської влади – 180 тис. [54]. Щодо співробітників КГМІ, то за період окупації померло лише двоє викладачів. Інформація про їх смерть, дату похорон та їхні біографії були надруковані в газеті "Нове українське слово", яку інститут отримував в кількості 17 примірників [55]. Принагідно зазначимо, що КГМІ оформив підписку й на інші газети, які друкувалися німецькою та російською мовами.

Ті, хто мешкав далеко від інституту, на прохання директора Якова Сніцара отримували право на безкоштовний проїзд до своїх рідних. Так, науковий співробітник Михайло Ласточкін одержав безкоштовний проїзний квиток на право користування трамваєм, оскільки проживав біля Голосіївського лісу, який знаходився на значній відстані від місця роботи [56]. Асистенту кафедри фізики і хімії Сергію Івенсену була видана перепустка на право проїзду по суботах та неділях робочим потягом до ст. Немішаєво, де проживала його родина [57].

Збереглися неодноразові звернення Я. Сніцара до міської поліклініки і тубдиспансера з проханням провести обстеження співробітників інституту, котрі часто хворіли і потребували лікування. Для забезпечення хворих необхідними ліками, зокрема стрептоцидом, звертались до інституту хімії. Дізнавшись про те, що восьмирічна донька проф. Пишкіна, мобілізованого наприкінці червня 1941 р. до Червоної Армії, знаходиться в неможливих для життя умовах, керівництво КГМІ направило акт обстеження до “Комітету допомоги” і інспектора відділу культури і освіти Київської управи з проханням влаштувати дитину в один із дитячих будинків [58]. Коли дружину проф. Василя Нікіфорова під час реєстрації призначили на роботу, директор КГМІ звернувся до адміністрації Печерського району з проханням звільнити її, тому що В. Нікіфоров працює «на дуже відповідальній роботі і він буде позбавлений змоги працювати в інституті, бо нема кому його доглядати, купувати продукти та готувати їжу» [59].

Важлива роль в житті професорсько-викладацького колективу КГМІ належала Київському будинку вчених, діяльність якого досліджували Алла Калініна і Олександр Луговський [60]. Рішення про відновлення його діяльності було прийнято 17 вересня 1941 р. на загальних зборах, на яких третина присутніх, за нашими підрахунками, належала представникам гідромеліоративного інституту. Цього ж дня затвердили «Тимчасове положення про Київський будинок вчених» і обрали правління в кількості 5 осіб. Серед останніх, два були професорами гідромеліоративного інституту [61]. На підставі постанови правління від 14 липня 1942 р. було створено відділ допомоги, керівником якого призначили професора КГМІ Артем'євського [62]. Відділ складався із 4-х секцій: пенсійної, матеріальної допомоги, медичної і каси взаємодопомоги. Важливо, що секція медичної допомоги обслуговувала усіх членів будинку вчених та їхні родини безкоштовно. Водна станція, яку очолював професор гідромеліоративного інституту Іван Гапонов, під час навігації приносила прибуток [63]. Крім матеріально-побутової і медичної допомоги, значення будинку вчених посилювалось у зв'язку з тим, що його

бібліотека нараховувала понад 21000 томів науково-технічної літератури. До того ж бібліотека одержувала 24 примірники газет українською і російською мовами, а також 41 назву німецькою мовою [64].

У лютому 1943 року навчання студентів (за винятком IV і V курсів) припинилося, оскільки один з німецьких військових підрозділів зайняв більшу частину приміщень інституту. Викладачі і студенти, котрі проживали в приміщеннях КГМІ, були виселені і потребували житла в іншому місці. Серед них опинився і проф. Леонід Цеслінський. Відбулося скорочення викладацького складу і обслуговуючого персоналу. Керівництво інституту намагалося, по можливості, допомогти цим людям. Зберіглася службова записка за підписом Я. Сніцара в “Комітет допомоги вченим України”, яка містить прохання про надання щомісячної грошової допомоги проф. Л. Цеслінському, який “після тимчасового припинення навчання на молодших курсах гідромеліоративного інституту з 13.02.43 р. залишився без праці та без всіляких джерел для існування” [65].

Навесні, згідно розпорядження Генералкомісаріату від 8 травня 1943 р. гідромеліоративний інститут та інститут гідрології було об’єднано в один інститут під назвою “Водний інститут організації ТОДТ”. Кількість співробітників збільшилася до 83 чол. [66]. Директором призначили Я. Сніцара. У зв’язку із реорганізацією була зареєстрована їдальня для обслуговування співробітників і студентів в кількості 120 осіб [67]. Слід зауважити, що наукові співробітники та члени їхніх родин харчувалися в їдальні “Будинку вчених”.

Керівництво інституту планувало відновити навчання ще у березні 1943 р., але цього не сталося. Головними причинами були військові поразки Німеччини та її союзників під Сталінградом.

Останній виявлений нами документ про діяльність Київського гідромеліоративного інституту у період нацистської окупації датований 12 серпня 1943 року. Реєстр Державного архіву Київської області містить ще чотири справи, які стосуються наступного періоду, але працівникам названої

установи не вдалося їх відшукати. Сподіваємось, що вони знайдуться і будуть опрацьовані дослідниками.

Під час відступу нацистів постраждала матеріально-технічна база КГМІ: частково були зруйновані приміщення, внаслідок пожежі згоріли гідротехнічна лабораторія і бібліотека, вивезено до Німеччини найбільш цінні прилади і інструменти. Виїхали до Німеччини директор інституту Яків Сніцар, доценти Володимир Козлов і Вадим Савицький.

Таким чином, вивчення документів спростовує твердження про евакуацію КГМІ в Алма-Ату. Адже переважна більшість викладачів, в першу чергу – професорів, залишилась у Києві. Це ж саме стосується студентів, які не були мобілізовані до Червоної армії. Збереглася і матеріально-технічна база, необхідна для наукової і навчальної роботи. Щоб вижити самим і зберегти свої родини в умовах нацистської окупації, викладачі змушені були працювати. Це дало змогу зберегти науково-педагогічний колектив. До того ж, навчання в інституті певною мірою спасало студентів від вивезення до Німеччини, а після повернення радянської влади випускники брали активну участь у відбудові народного господарства. Важливо, що науковці КГМІ працювали над темами, які виконували ще до окупації. Тому їхні напрацювання будуть мати важливе значення в післявоєнний період.

Список використаних джерел та літератури

1. Вергунов В.А. Національному університету водного господарства та природокористування – 95 років: момент істини в контексті становлення розвитку вітчизняної науково-освітньої меліоративної справи. *Гідромеліорація та гідротехнічне будівництво: міжвідомчий науково-технічний збірник*. Вип.34. Рівне, 2009. С.6-36; Його ж. Відкриття Київського середнього сільськогосподарського гідротехнічного училища у 1915 році – початок 100-літньої історії НУВГП. *З історії університетської освіти в Україні: 100-річчя Національного університету водного господарства та природокористування: монографія* /За ред. В.М.Грома, В.І.Цибульського. Рівне: НУВГП, 2015. С.6-37

2. Філіпович Є.О. Дослідження початкового періоду історії та становлення Національного університету водного господарства та природокористування *Вісник НУВГП*. 2007. №3(39). Ч.2. С.462-472; Єва Філіпович, Юрій Філіпович. Дослідження початкового періоду історії Національного університету водного господарства та природокористування (київська та одеська гілки). *З історії університетської освіти в Україні...* С.38-54

3. Цибульський В.І., Гром В.М. Штрихи до портретів засновників Київського сільськогосподарського гідротехнічного училища (Б.П.Жерве, В.В.Фармаковський, П.Н. Ришков). *З історії університетської освіти в Україні...* С.55-62
4. Філіпович Є.О. Хроніки Київського інженерно-меліоративного інституту 1930 року. Т.І. Рівне:НУВГП, 2013. 165с.; Її ж. Хроніки Київського інженерно-меліоративного інституту 1931 року. Т.ІІ. Рівне:НУВГП, 2013. 165с.
5. Вергунов В.А. Член-кореспондент АН УРСР М.О.Тюленєв (1889-1969) – вчений, педагог та фундатор сільськогосподарської меліоративної дослідної справи в Україні (до 130-річчя від дня народження). Рівне: НУВГП, 2019. 123с.; Його ж. Культура боліт та луківництва в українському Поліссі: професор Олексій Степанович Шкабара (1886-1959). Вінниця: Твори, 2020. 88с.
6. Цибульський В.І., Гром В.М. Київський гідромеліоративний інститут в період нацистської окупації. Матеріали УІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції “Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії”. Рівне: РІКУП НАНУ, 2018. С.61-65.
7. Гончаренко І. Вступна кампанія до професійних закладів освіти в умовах німецької окупаційної політики (1941-1942 рр.) на території Райхскомісаріату “Україна”. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип.36. Переяслав-Хмельницький. 2015. С.79-84.
8. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф.Р-1118. Оп.8. Спр.47. Арк.24.
9. Йосип Железняк. Лист від 10.03.1965 *Фонд музею історії НУВГП*. С.32
10. Історія Національної академії наук України (1941-1945): Ч.1. Документи і матеріали /Редкол. О.С.Онищенко (відп. ред.) та ін. Київ, 2007. С.59
11. Там само. Ч.2. К.,2008. С.195.
12. Особові архівні фонди вчених НАН України в інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: путівник. Київ, 2017. С.435. [URL:http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/r-0002139](http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/r-0002139) (дата звернення: 17.12.2020).
13. Хільчевський В.К., Соколов В.В., Куций А.В., Куций С.А. До 120-річчя вченого-гідролога А.В.Огієвського (деякі архівні дослідження). *Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія*. 2014. Т.2(33). С.107.
14. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.17. Арк.60.
15. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.9. Арк.1-2.
16. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.16. Арк.49.
17. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.12. Арк.2.
18. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.6. Арк.2-6, 9.
19. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.34. Арк.18.
20. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.19. Арк.8.
21. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.33. Арк.87.
22. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.26. Арк.42.

23. ДАРО. Ф.Р-1118. Оп.8. Спр.4. Арк.35.
24. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.28. Арк.65.
25. ДАРО. Ф.Р-1118. Оп.8. Спр.4. Арк.36-37.
26. Саганський В. Їдмо на студії до Києва. *Волинь*. 25 січня 1942 р.
27. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.3. Арк.5-8; Спр.4. Арк.20; Спр.5. Арк.12-13.
28. Гончаренко І. Вступна кампанія до професійних закладів освіти в умовах німецької окупаційної політики (1941-1942 рр.) на території Райхскомісаріату “Україна”. *Наукові записки з української історії*: Збірник наукових статей. Вип.36. Переяслав-Хмельницький. 2015. С.81-82.
29. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.17. Арк.60; Спр.25. Арк.14,33.
30. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.16. Арк.72; Спр.24. Арк.83.
31. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.25. Арк.33.
32. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.25. Арк.14.
33. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.29. Арк.1-5.
34. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.19. Арк.40, 43, 52-54; Спр.20. Арк.20, 30, 36, 42, 49, 59.
35. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.34. Арк.11-14,20.
36. Довгорук Ю.О. Супійська дослідна меліоративна болотна станція в період німецько-фашистської окупації УРСР (1941-1943 рр.). *Історія науки і біографістика*. 2018. №2. С.139-148. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/index.html> (дата звернення: 21.12.2020); Комликова Г.І. Окупаційний період в історії сільськогосподарської дослідної справи на Сумщині. URL: <http://repo.sau.sumy.ua/handle/123456789/2271>(дата звернення: 21.12.2020).
37. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.11. Арк.5.
38. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.19. Арк.21; Спр.32. Арк.5.
39. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.17. Арк.60.
40. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.16. Арк.52, 59.
41. ДАКО. Ф.Р-2384. Оп.1. Спр.9. Арк.1-2.
42. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.28. Арк.9.
43. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – TsDAVO України). Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 157. Арк.199.
44. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.17. Арк.133; Спр.30. Арк.73,76,81.
45. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.7. Арк.19.
46. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.17. Арк.22
47. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.24. Арк.64,114.
48. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.34. Арк.26.
49. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.24. Арк.50.
50. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.36. Арк.1.
51. Гінда В. Освітня політика нацистів в Райхскомісаріаті “Україна”. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. №15. С.66
52. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.). *Архіви окупації 1941-1944* [Упорядник Н.Маковська]. Київ, 2006. С.786.
53. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.16. Арк.87.

54. Киев. Энциклопедический справочник (Под. ред. А.В.Кудрицкого). Изд-е 2. Киев: Главная редакция украинской советской энциклопедии, 1986. С.21; URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення-Києва>. (дата звернення: 24.12.2020).
55. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.34. Арк.4-5.
56. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.34. Арк.29.
57. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.16. Арк.79.
58. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.24. Арк.75.
59. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.16. Арк.61.
60. Калініна А., Луговський О. Київський будинок учених: роки випробовувань. Як виживали українські науковці під час нацистської окупації (1941-1943) *Вісник НАН України*. 2010. №2. С.36-44. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/27199>. (дата звернення: 23.12.2020).
61. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.44. Арк.2.
62. Калініна А., Луговський О. Назв. праця. С.40.
63. Там само. С.38.
64. Там само. С.40,43.
65. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.26. Арк.36.
66. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.35. Арк.1.
67. ДАКО. Ф.Р-2412. Оп.2. Спр.30. Арк.51.

References

1. Verhunov V.A. (2009) *Natsionalnomu universytetu vodnoho hospodarstva ta pryrodokorystuvannia – 95 rokiv: moment istyny v konteksti stanovlennia rozvytku vitchyznianoï naukovo-osvitnoi melioratyvnoi spravy* [95th anniversary of the National University of Water and Environmental Engineering: a moment of truth in the context of the formation of the development of domestic scientific and educational land reclamation]. *Hidromelioratsiia ta hidrotekhnichne budivnytstvo: mizhvidomchyï naukovo-tekhnichnyi zbirnyk* [Hydromelioration and hydraulic engineering construction: interdepartmental scientific and technical collection], i.34. Rivne. pp.6-36; Verhunov V.A. (2015) *Vidkryttia Kyivskoho serednoho silskohospodarskoho hidrotekhnichnoho uchylyshcha u 1915 rotsi – pochatok 100-litnoi istorii NUVHP* [The opening of the Kyiv Secondary Agricultural Hydraulic School in 1915 is the beginning of the 100-year history of NUWEE]. *Z istorii universytetskoï osvity v Ukraini: 100-richchia Natsionalnoho universytetu vodnoho hospodarstva ta pryrodokorystuvannia: monohrafiia* [From the history of university education in Ukraine: the 100th anniversary of the National University of Water and Environmental Engineering: a monograph]. V.M.Hrom, V.I.Tsybul'skyi eds. Rivne. NUWEE. pp.6-37. [in Ukrainian].
2. Filipovych Ye.O. (2007) *Doslidzhennia pochatkovoho periodu istorii ta stanovlennia Natsionalnoho universytetu vodnoho hospodarstva ta pryrodokorystuvannia* [Research of the initial period of history and formation of the National University of Water and Environmental Engineering], Bulletin of NUWEE,

3(39). p.2. pp.462-472; Yeva Filipovych, Yurii Filipovych. *Doslidzhennia pochatkovoho periodu istorii (kyivska ta odeska hilkyy)* [Research of the initial period of history of the National University of Water and Environmental Engineering (Kyiv and Odessa branches)] *Z istorii universytetskoï osvity v Ukraini* [From the history of university education in Ukraine] pp.38-54. [in Ukrainian].

3. Valerii Tsybul'skyi, Viktor Hrom. *Shtrykhy do portretiv zasnovnykiv Kyivskoho silskohospodarskoho hidrotekhnichnoho uchylyshcha* [Touches to the portraits of the founders of the Kyiv Agricultural Hydraulic School] (B.P.Zherve, V.V.Farmakov'skyi, P.N. Ryshkov), *Z istorii universytetskoï osvity v Ukraini* [From the history of university education in Ukraine] pp.55-62. [in Ukrainian].

4. Filipovych Ye.O. (2013) *Khroniky Kyivskoho inzhenerno-melioratyvnoho instytutu 1930 roku* [Chronicles of the Kyiv Engineering and Reclamation Institute in 1930]. vol.I. Rivne. NUWEE. 165p.; Filipovych Ye.O. *Khroniky Kyivskoho inzhenerno-melioratyvnoho instytutu 1931 roku* [Chronicles of the Kyiv Engineering and Reclamation Institute in 1931]. vol.II. Rivne. NUWEE. 165p. [in Ukrainian].

5. Verhunov V.A. (2019) *Chlen-korespondent AN URSS M.O.Tiuleniev (1889-1969) – vchenyi, pedahoh ta fundator silskohospodarskoï melioratyvnoï doslidnoi spravy v Ukraini (do 130-richchia vid dnia narodzhennia)* [Corresponding Member of the Academy of Sciences of the USSR MO Tyulenev (1889-1969) - scientist, teacher and founder of agricultural reclamation research in Ukraine (to the 130th anniversary of his birth)]. Rivne: NUWEE,. 123p.; Verhunov V.A. (2020) *Kultura bolit ta lukivnytstva v ukrainskomu Polissi: profesor Oleksii Stepanovych Shkabara (1886-1959)* [The culture of swamps and meadows in the Ukrainian Polissya: Professor Oleksiy Stepanovych Shkabara (1886-1959)]. Vinnytsia: Works. 88p. [in Ukrainian].

6. Tsybul'skyi V.I., Hrom V.M. (2018) *Kyivskiy hidromelioratyvnyi instytut v period natsyst'skoi okupatsii* [Kyiv Hydromelioration Institute during the Nazi occupation]. *Materialy VIII Vseukrainskoï naukovo-praktychnoi konfurent'sii "Suchasni problemy humanitarystyky: svitohliadni poshuky, komunikatyvni ta pedahohichni stratehii"* [Proceedings of the VIII All-Ukrainian scientific-practical conference "Modern problems of the humanities: worldview research, communicative and pedagogical strategies"]. Rivne: Rivne Institute of the Kyiv University of Law of the NAS of Ukraine. p.61-65. [in Ukrainian].

7. Honcharenko I. (2015) *Vstupna kampaniia do profesiinykh zakladiv osvity v umovakh nimetskoï okupatsiinoï polityky (1941-1942 rr.) na terytorii Raikhskomisariatu "Ukraina"* [Admission campaign to professional educational institutions under the German occupation policy (1941-1942) on the territory of the Reichskommissariat Ukraine]. *Naukovi zapysky z ukrainskoï istorii: Zbirnyk naukovykh statei* [Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles] is.36. Pereiaslav-Khmelnytskyi. p.79-84. [in Ukrainian].

8. *Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti* [State Archives of Rivne Region (hereinafter DARO)]. f. R-1188. l.8. c.47. sh.24. [in Ukrainian].

9. Yosyp Zhelezniak. Letter dated March 10, 1965. NUWEE History Museum Foundation. p.32. [in Ukrainian].

10. (2007) *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1941-1945): Ch.1. Dokumenty i materialy* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine (1941-1945): Part 1. Documents and materials]. Ed. board O.S.Onyshchenko (Ed-in-Ch.) et al. Kyiv. p.59. [in Ukrainian].
11. Ibid. p.2. K.,2008. p.195. [in Ukrainian].
12. (2017) *Osobovi arkhivni fondy vchenykh NAN Ukrainy v instytuti arkhivnavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I.Vernadskoho: putivnyk* [Personal archival funds of scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine at the Institute of Archival Studies of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky. Guide] Kyiv. p.435. [URL:http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/r-0002139](http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/r-0002139) date of request: 17.12.2020). [in Ukrainian].
13. Khilchevskiy V.K., Sokolov V.V., Kutsyi A.V., Kutsyi S.A. (2014) *Do 120-richchia vchenoho-hidroloha A.V.Ohiiievskoho (deiaki arkhivni doslidzhennia)* [To the 120th anniversary of hydrologist A.V. Ogievsky (some archival research)] *Hidrolohiia, hidrokimiia i hidroekolohiia* [Hydrology, hydrochemistry and hydroecology]. vol.2(33). p.107. [in Ukrainian].
14. *Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti* [State Archives of Kyiv Region (hereinafter DAKO)]. f. R-2384. 1.1. c.17. sh.60. [in Ukrainian].
15. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.9. sh.1-2. [in Ukrainian].
16. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.16. sh.49. [in Ukrainian].
17. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.12. sh.2. [in Ukrainian].
18. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.6. sh.2-6, 9. [in Ukrainian].
19. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.34. sh.18. [in Ukrainian].
20. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.19. sh.8. [in Ukrainian].
21. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.33. sh.87. [in Ukrainian].
22. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.26. sh.42. [in Ukrainian].
23. ДАПО. f. R-1118. 1.8. c.4. sh.35. [in Ukrainian].
24. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.28. sh.65. [in Ukrainian].
25. ДАПО. f. R-1118. 1.8. c.4. sh.36-37. [in Ukrainian].
26. Sahanskyi V. *Yidmo na studii do Kyieva* [Come to the Kyiv studio]. Volyn. January 25, 1942. [in Ukrainian].
27. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.3. sh.5-8; c.4. sh.20; c.5. sh.12-13. [in Ukrainian].
28. Honcharenko I. (2015) *Vstupna kampaniia do profesiinykh zakladiv osvity v umovakh nimetskoii okupatsiinoi polityky (1941-1942 rr.) na terytorii Raikhskomisariatu "Ukraina"* [Admission campaign to professional educational institutions under the German occupation policy (1941-1942) on the territory of the Reichskommissariat Ukraine]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei* [Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific articles] is.36. Pereiaslav-Khmelnitskyi. p.81-82. [in Ukrainian].
29. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.17. sh.60; c.25. sh.14, 33. [in Ukrainian].
30. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.16. sh.72; c.24. sh.83. [in Ukrainian].
31. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.25. sh.33. [in Ukrainian].
32. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.25. sh.14. [in Ukrainian].
33. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.29. sh.1-5. [in Ukrainian].

34. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.19. sh.40, 43, 52-54; c.20. sh.20, 30, 36, 42, 49, 59. [in Ukrainian].
35. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.34. sh.11-14, 20. [in Ukrainian].
36. Dovhoruk Yu.O. (2018) *Supiiska doslidna melioratyvna bolotna stantsiia v period nimetsko-fashystskoi okupatsii URSS (1941-1943 rr.)* [Supia experimental reclamation marsh station during the Nazi occupation of the USSR (1941-1943)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of science and biography] 2. p.139-148. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/index.html> (date of request: 21.12.2020); Komlykova H.I. *Okupatsiyni period v istorii silskohospodarskoi doslidnoi spravy na Sumshchyni* [Occupation period in the history of agricultural research in Sumy region]. URL: <http://repo.sau.sumy.ua/handle/123456789/2271> (date of request: 21.12.2020). [in Ukrainian].
37. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.11. sh.5. [in Ukrainian].
38. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.19. sh.21; c.32.sh.5. [in Ukrainian].
39. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.17. sh.60. [in Ukrainian].
40. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.16. sh.52, 59. [in Ukrainian].
41. DAKO. f. R-2384. 1.1. c.9. sh.1-2. [in Ukrainian].
42. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.28. sh.9. [in Ukrainian].
43. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy* [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (hereinafter - TsDAVO of Ukraine)] f. KMF-8. 1. 2. c. 157. sh.199. [in Ukrainian].
44. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.17. sh.133; c.30. sh.73,76,81. [in Ukrainian].
45. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.7. sh.19. [in Ukrainian].
46. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.17. sh.22. [in Ukrainian].
47. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.24. sh.64,114. [in Ukrainian].
48. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.34. sh.26. [in Ukrainian].
49. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.24. sh.50. [in Ukrainian].
50. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.36. sh.1. [in Ukrainian].
51. Hinda V. (2012) *Osvitnia polityka natsystiv v Raikhskomisariati "Ukraina"* [Educational policy of the Nazis in the Reichskommissariat Ukraine]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* [Pages of military history of Ukraine] 15. p.66. [in Ukrainian].
52. Potylchak O. (2006) *Natsytska polityka u sferi pidhotovky spetsialistiv iz serednoiu ta vyshchoiu spetsialnoiu osvitoiu v Ukraini (1942-1944 rr.)* [Nazi policy in the field of training specialists having post-secondary education in Ukraine]. Occupation archives of 1941-1944. Drafted by N.Makovska. Kyiv. p.786. [in Ukrainian].
53. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.16. sh.87. [in Ukrainian].
54. *Kiev. Entsyklopedycheskyi spravochnyk (Pod. red. A.V.Kudrytskoho)* [Kyiv. Encyclopedic reference book (Edited by A.V. Kudrytsky)]. ed. 2. Kyiv. Main editorial board of the Ukrainian Soviet encyclopedia, 1986. p.21; URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення-Києва>. (date of request: 24.12.2020) . [in Russian].
55. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.34. sh.4-5. [in Ukrainian].

56. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.34. sh.29. [in Ukrainian].
57. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.16. sh.79. [in Ukrainian].
58. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.24. sh.75. [in Ukrainian].
59. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.16. sh.61. [in Ukrainian].
60. Kalinina A., Luhovskyi O. (2010) *Kyivskyi budynek uchenykh: roky vyprobuvan. Yak vyzhyvaly ukrainski naukovtsi pid chas natsyystskoi okupatsii (1941-1943)* [Kyiv center for science: years of trials. How Ukrainian Scholars Survived During the Nazi Occupation (1941-1943)]. Bulletin of the NAS of Ukraine. 2. p.36-44. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/27199>. (date of request: 23.12.2020) . [in Ukrainian].
61. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.44. sh.2. [in Ukrainian].
62. Kalinina A., Luhovskyi O. Stated work. p.40. [in Ukrainian].
63. Ibid. p.38. [in Ukrainian].
64. Ibid. p.40, 43. [in Ukrainian].
65. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.26. sh.36. [in Ukrainian].
66. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.35. sh.1. [in Ukrainian].
67. DAKO. f. R-2412. 1.2. c.30. sh.51. [in Ukrainian].

Рецензенти:

*Демуз І.О., д.і.н., професор
Кучер В.І., д.і.н., професор*

Надійшла до редакції 25.04.2021 р.